

Európa, Európák...1 Vertigo

VISSZHANG - LII. évfolyam 19. szám, 2008. május 9.

"Az európai identitás - ha sikerül egyszer megteremtenünk és elterjeszteni a jövő Európai Uniójában - sokrétű lesz, és egyetlen európai polgárnak sem kell már meglévő történelmi identitásáról lemondania. Tehát egyszerre kell, hogy valaki például pakisztáni és párizsi vagy marokkói és mecklenburgi lehessen. Bárki lehessen, és lesz is, mondjuk, egyszerre fekete és európai, vagy muszlim és európai. Jelenleg az a talán paradox helyzet, hogy csak a pluralizmus közös bennünk - ami egy lehetséges európai kultúra értékes alkotóeleme, és fontos kiindulópont, ha valósággá akarjuk tenni." (Felipe Fernández-Armesto: Európai Civilizáció: van ilyen? European Review. Vol. 10. No.1. 2002. 1-13. o.2)

A berlini fal lerombolása-bontása - a szabadság első órája - érvénytelenné tette az addig érvényes bipoláris világ politikai és kulturális földrajzi szerkezetét által determinált identitások, lojalitások, tudások egész rendszerét.³ Majd két évtizeddel később egy összehasonlíthatatlanul bonyolultabb összefüggésrendszer lett mindannyiunk napi tapasztalata: a szabadság épp annyi tanulnivalót követel tőlünk, mint amennyi örömet okoz. Így ezekben az években azt is meg kellett értenünk, hogy az "európai identitás" messze nem azonos az "Európai Unióval", tehát azzal a politikai intézménnyel, amely túllépett a nemzetállamok különféle történelmi koalícióján, s olyan államok, illetve nemzetek szerződéses keretét teremtette meg, amelyek elkötelezik magukat a demokratikus berendezkedés mellett. Egyetlen pillanatig sem vonom kétségbe, hogy mindez nem pusztán lelkesítő, hanem milliók számára sorsfordító esemény is volt, de súlyos tévedésekhez vezetett azt hinnünk és remélnünk, hogy az államformák szerződéses kereteiben beállott mégoly radikális változások és a politikai berendezkedést illető konszenzus azonos a kulturális identitással, illetve a civilizáció fogalmával és annak működési gyakorlatával.

Mint arra Felipe Fernández-Armesto, a londoni és az oxfordi egyetem történészprofesszora - az első bekezdésben idézett cikkében - rámutat: a földrész, ahol élünk, nem egy civilizáció, azaz nem egy kulturális normarendszer, játékszabályok szerint élő polgárok által lakott tér, hanem bonyolult, feszültségekkel és katarziszokkal teli párbeszéd sorozatában álló civilizációk és kultúrák folyamatosan átalakuló, különféle léptékek szerint elrendeződő, értelmezhető koalíciója. Azaz Európa, amint a történelemben, úgy ma sem egységes, homogén kulturális terület, hanem különféle nyelvek, vallások, szokások, normákból összeálló centrumok, perifériák állandóan változó, átalakulás alatt álló összefüggésrendszere: egy olyan dinamikusan formálódó hely, amelynek mintázata, logikája szinte soha nem volt egyértelmű, normatív. Kivéve persze a náciizmus logikáját, a Blut und Boden földrajzi determinizmusát, majd a hidegháború korszakát, amelyek legnagyobb öröksége épp a kulturális területek homogenizálása, a politikai identitások és lojalitások által láthatatlanná, marginalizálttá tett regionális különbségek. Mindaz, amiben az én nemzedékemnek, s az idősebbeknek egykor élnünk adatott, s ami ma már javarészt félmúlt. A kettéosztott Európa nyomasztó egyértelműségekkel teli hely volt, ahol a fal árnyékában ki-ki elfelejtkezhetett arról, hogy a NATO és a Varsói Szerződés katonai logikájának kulturális következményei miként vezettek oda, hogy nemzedékek váltak képtelenné bonyolultabb városi szövetek mintázatát felismerni, számos egymásra rótt réteg között különbséget tenni, olvasni a múltak térbe íródó történetét. A katonai tömbök nyomasztó, pluralizmusra semmiféle helyet nem hagyó radikális politikai identitáspolitikája oda vezetett, hogy a valamely oldalhoz tartozás vagy arra ítéltség élménye mintegy kizárta azokat a kérdéseket a mindennapi diskurzusból, amelyek nem álltak szoros összefüggésben ezzel a dichotómiával. Számtalan, a versengés szempontjából lényegtelen vagy épp marginalizálendő (!) identitás merült, ha nem is feledésbe, de a tudattalan félhomályába. A Sziléziából elűzött németek nem beszél(het)tek arról, hogy mi történt velük, millió és millió német élt földig rombolt városokban, és egyetlen szóval sem említették, hogy otthonaikat épp azok az angolszász országok bombázták le, amelyekkel akkortájt mélységes antikommunista szövetségre léptek. Tíz- és tízezer magyar élt úgy a Rákosi-, majd a Kádár-rendszerben, hogy soha nem került szóba, mikor és honnan kellett menekülnie. Vendégmunkások érkeztek a szabadnak nevezett európai országokba, akik évtizedekre láthatatlanok maradtak: törökök, marokkóiak, hinduk, pakisztániak, akik mind a "Nyugat" részeinek tűntek, s csak akkor derült ki, hogy mi és mi nem történt velük, amikor 1989 után az identitások megélhetőségének új világa kezdődött el. Mi Budapesten például évtizedeken át oroszokról beszéltünk, amikor a Szovjetunióról ejtettünk szót, s mindazt, amit Lermontovnál, Puskinnál, Gogolnál olvastunk, azt nem nagyon hoztuk összefüggésbe azzal a fantommal, amelynek realitása oly különös volt a Magyar Népköztársaság területén. Évtizedekbe került, amíg annyi szabadság és tágasság összejött Európa nyugati felén, hogy valakinek a szexuális identitása a társadalmi léte része lehessen, vagy társadalmi neme ne legyen kritizálhatatlan adottság.

Amikor aztán, meglepő módon, végül hirtelen elkezdődött az új világ, kiderült, hogy a térkép fölé kell hajolnunk, hogy - esetleg - megértsük, mi történik az azeriek, tatárok, kalmükök, csecsenek, baskírok, grúzok, örmények között. 1989, a "szabad világ" és a "rab nemzetek" metaforáinak érvénytelenné válása óta térképeinken folyamatosan a határokat kell újrarajzolnunk, s meg kellene kezdenünk megérteni, hogy a tapasztalataink érvénytelenné váltak. Manapság meg-megkérdem magamtól, hogy itt, a közvetlen szomszédságomban mi a helyzet. Épp hány utódállam van a volt a Jugoszlávia területén? Tudom-e, hogy melyiknek hogy hívják a fővárosát? Ha őszinte vagyok magamhoz, időként bizony csak utána kell gondolnom, hogy épp hol is történik az, amit a képernyőn szemlélek: vérengzés, államalapítás, örömmünep, temetés.

Mi, itt, mai magyarok, abban az országban, amelynek a két bécsi döntés utáni ideiglenes határai 1945 után azonnal eltűntek a kulturális emlékezetből, magunkra maradtunk - bármiféle civilizációs, kulturális különbségek megértésére tanító kisebbség, jó vagy rossz szomszédság, nyomasztó többség nélkül. Elzártan és nyugodtan - akik egy régebbi világból származtak reménytelenül, kik beleszülettek:

csendes magától értetődőséggel - éltünk egy szegény és nyomasztó monokulturális világban. Mit sem sejtettünk a komoly kulturális, eltérő civilizációk együttéléséből következő leckék bonyolultságából. A magyarországi romák nagy része mélyeséges szegénységben élt, de a magyar nyelvhez kötődő kulturális identitásuk és lojalitásuk kétségbevonhatatlan volt. Nem rajtuk múlt, hogy a társadalmi integrációjuk sikertelennek bizonyult. A Magyar Népköztársaság, majd Magyar Köztársaság területén mindenki az anyanyelvén beszélt, a lakosság döntő többsége katolikus, református volt, a zsidóság megmaradt része láthatatlanná lett - s amúgy is: az identitások artikulációja, a nyilvánosságban való jelenléte nem volt divatban. Milliók éltek/éltünk identitás nélkül, pontosabban ki-ki bátran őrizgethette a maga kulturális titkát otthon, s hihette, hogy bármely elképzelt közösség tagja - a magánlét, a privát szféra szintjén reprezentált identitások között nincs mód versengésre, nincs mód a konfliktusra sem.

A következmények mostanában láthatóak - és nem különösképp lelkesítőek.

Kétféle esszencializmus jelent meg, egymással szoros összefüggésben: a nemzeti és az európai. Ahogyan hirtelen eltűntek a határok, szédítően nagy lett a tér és áttekinthetetlenül bonyolult a kulturális mintázat; ahogy eltűnt a - még ha silány is, de - fennmaradt nemzetállam; ahogy kiderült, hogy Schengenland épp oly hatalmas, mint amilyen sokféle - úgy tűnt elő a virtuális nemzeti lét, a bezárkózás régi reflexe. A traumatikus jelenre, a kudarcos modernizációra, mint mindig, most is az érzelmi közösség, az átlátható otthonosság vágya volt a válasz. Ami éppoly érthető, mint amilyen reménytelen, s éppoly komikus kulturális következményekkel jár, mint amilyen nehezen feldolgozható politikai leckékkel. A nemzeti identitás szélsőjobboldali kisajátításának programja nem épp remek megoldás ám. S minthogy a liberális laissez faire amúgy társadalompolitikailag nem sok jó hozott: a társadalomból kiváló, leszakadó milliók, láss csodát, a nemzeti közösség reményébe kapaszkodnak bele.

Ami azonban még különösebb, s ha lehet, riasztóbb, az az európai szupremácia és esszencializmus megjelenése a magyar közbeszédben: tehát az egy és kizárólagos európai civilizáció feltétlen érték-közösségének feltételezése és hangsúlyozása. A Külső Hebridákon élő skótok, illetve a Duna-deltában élő románok ugyanannak az Európának a lakosai, de vajon mennyiben ugyanannak a kultúrának a követői? Akik mindennapi életükből ismerik valamelyik tengert, s akik nem, azok között nincs-e drámai különbség? A Dnyeszter-menti szakadár köztársaság lakóinak világa, s Barcelona polgárainak - mindkét helyen a kisebbség/többség viszonyáról lenne szó - élete mennyiben azonos? Európa nem egy, hanem számtalan régió, kontextus analízisére kényszerítő sűrű kulturális szövet, amelynek nem egy olvasata van.

Ami a belpolitikában a romagyűlölet és antiszemitizmus, az az európai világra rávetítve az iszlamofóbia abszurditása. Az elmúlt hónapokban, hetekben három kiváló, amúgy liberális értelmiségi fogalmazta meg részben ennek a lapnak, részben a Magyar Narancsnak a hasábjain, miszerint elég volt az európai iszlám viszonyrendszer jelen kezeléséből. Az ÉS-ben előbb Tatár György, utóbb Seres László adott hangot a "harcos iszlám" igencsak vitatható tételének. A Magyar Narancs Tillmann J. A., amúgy keresztény lelkiületű esszéistája egyenesen kimondta: Európa nem kötelező, ami nemcsak azt jelenti, hogy nem kell idejönni, hanem azt is, hogy akinek nem tetszik, annak vissza, haza lehet menni. Mindez azért is különös, mert e három esetben példátlanul művelt filozófusról, bátor publicistáról, amúgy médiaesztétikával foglalkozó tanáreberről van szó.

Azt kell mondjam, nem épp galamblekű, szelíd szavakkal szóltak. Hiszen mit is jelent ama bizonyos "arab" vagy épp maga az "iszlám"? Egy hamburgi, török származású német állampolgárról lenne szó, vagy az algériai francia állampolgárról, végül a Pakisztánból bevándorolt angolokról? De - mielőtt magam is fetiszizálnám az állampolgárságot - nem kevésbé van szó a menekültekről, tehát mindazokról, akik a világ rettentő részeiről menekülnek egy helyre, ahol talán még van mit enni, s ha nem fulladnak a tengerbe, errefelé nem nagyon lőnek le senkit. Ami pedig a terrorista iszlamistaikat illeti: azok értelemszerűen rettenetesek. Cseppet sem mellékesen: vajon a szőke és kék szemű németek között nincs-e annyi neonáci, mint - teszem azt - iszlamista terrorista az európai országokban élő, különféle kultúrájú, mohamedán vallást követők között. Vajon kedveljük-e, amikor a magyar lakosság egészére nézvést következtetéseket vonunk le a Magyar Gárdából. Heraus mit uns?

Mintha a szemünk láttára igazolódna Carlo Ginzburg nagyszerű metaforája a kulturális és földrajzi távolságról. A Killing a Chinese Mandarin: The Moral Implications of Distance című esszé azt mutatja ki, hogy az univerzális morális parancsok és a hatalmas kulturális és földrajzi távolságban élők iránti elkötelezettség között bizony ellentmondás van. Holott - s ez a dolog a mi plurális Európánk igazi, aktuális problémája - olyan emberek élnek a közvetlen szomszédságunkban, akiktől kulturális, civilizációs normáink hatalmas távolságra vannak. S ők épp így vannak velünk. A közvetlen közelség, a szomszédság és a kulturális távolság együttes jelenléte az a kérdés tehát, ami a plurális világot oly izgalmassá, ha tetszik: lelkesítően érdekes helyé teszi - legalábbis az én számomra. A kortárs európai kulturális rács minden eddiginél izgalmasabban sokszínű, mélységében, szélességében új és új léptékváltásokat kínál. A legnagyobb változás valóban a fogalmak átírásában érhető tetten. Lehet nemzetről, nemzeti kultúráról, globalizációról, globális kapitalizmusról beszélni, s van egy másik, az előzőt nem helyettesítő, nem kizáró retorika, amelyet én valóban felettem kedvelek - amely állandóan átalakuló centrumokról és perifériákról, metropolisokról és provinciákról, eltűnő és újraírható határokról, eddig nem ismert kulturális mintázatokról, régiókról, állandóan dinamikusan átalakuló léptékváltásokról beszél.

A politikai pluralizmus nem azonos a kulturálissal. Az előző működtethető zárt kulturális enklávékkal, az utóbbi ennek a fogalomnak a feloldására tör. A kulturális pluralizmus: az európai esszencializmus végét, az eurocentrikus kiválasztottság feladását - ha tetszik, Európa provincializálását jelenti. A dinamikus kulturális földrajz új felfedezéseket kínál és teremt. Új örökségeket, új kulturális normákat. Kolozsvár nem csak a magyar-román etnikai ellentétek városa, hanem az az erdélyi nagyváros, ahol olyan román/angol lapok jelennek meg, mint az IDEA, amely jobban tájékozott és tájékoztat a kortárs kultúráról, mint Budapesten bármelyik (állami támogatásból élő) művészeti szemle. Az IDEA olvasói egy olyan kulturális szövetségi rendszerben vannak otthon, amelyben a pluralizmus - magától értetődő. 2008-ban például a magyar Hegyi Dóra a ia?i Periféria-biennálé kurátora. Ha nem tévedek, akkor a korszak kulturális metaforája Berlin helyett épp Kalinyingrád lehet. Az a város a szabadság szigete volt - egy diktatórikus állam közepén. Königsberg/Kalinyingrád a politikai és kulturális térkép elválaszthatóságából következő szellemi szabadság nagyszerűségére mutat. A schengeni poszt-nemzetállami Európába ékelt terület ma a német, lengyel, orosz, baltikumi együttes élmények világának feltárását, megalkotását kínálja.

Bezárkózni a nemzetállam után a homogén nemzeti kultúra mítoszába épp oly reménytelen, mint amilyen veszélyes, s mégis, a dolgunk nem az, hogy mindazokat, akik ezt a lehetőséget választják, afféle "európaiként" lenézzük, hanem párbeszédbe kezdünk a trauma és a frusztráció összefüggéseiről. A trauma és a terápia persze a kulturális párbeszéd medializálását is jelenti, de úgy tűnik, hogy ez bizony része az árnyaknak.

Az iszlamofób euroesszencializmussal hasonlóképp áll a helyzet. Újraolvasni, újraírni, újrarajzolni - ezt kínálhatjuk, ajánlhatjuk egymásnak. Aki pedig bármilyen kulturális felsőbbrendűség nevében nem kíván szóba állni közvetlen szomszédaival, baráti ellenfeleivel, az bizony rosszul teszi. Sértődöttnek lenni - nemcsak szomorú, de veszélyes is.

1 Vö. Peter Burke: How to write a history of Europe: Europe, Europeas, Eurasia. In: European Review, Vol. 14. No. 2. 2006. 233-239. pp.

2 "European identity - if we ever succeed in creating it and diffusing it throughout a European Union of the future - will be multi-layered and there will be no need for any European citizen to forego any already-treasured historic identity. This must and will apply as much to being, say, Pakistani as Parisian or to Moroccans as much as Mecklenburgers. It must and will be possible, for instance, to feel Black and European or Muslim and European. At present, paradoxically perhaps, pluralism is all we have in common - the precious ingredient of a potential European civilization and the essential starting-point for turning it into a reality." (Felipe Fernández-Armesto: European civilization: is there any such thing? European Review. Vol. 10. No.1. 2002. 1-13. pp.)

3 David Caute: The Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War. Oxford University Press, Oxford and London, 2003.